

РОЗДІЛ 11.
ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ
ПОЛІТИКИ ЩОДО КУЛЬТОВИХ СПОРУД
У СЕРЕДИНІ 1960-Х —
НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Після усунення М. Хрущова з посади на жовтневому пленумі ЦК КПРС у 1964 році в державній політиці стосовно релігії відбулися помітні зміни. Хвиля репресій, що мала місце за часів „відлиги”, та невиконання обіцянок побудувати комунізм підірвали віру суспільства у можливість створення справедливого суспільства загального добробуту. Керівництво усвідомило, що прямі гоніння, обмеження прав священників та заборона духовної освіти в першу чергу шкодять авторитету самої радянської влади. У 1970-х роках ідеологи ЦК КПРС запропонували нову модель взаємин між державою та церквою. Замість цілковитого викорінення віри, метою стало її пристосування до комуністичної ідеології. Помітні були ознаки відходу партійно-державної верхівки від політики масового знищення культових споруд. Нове керівництво на чолі з Леонідом Брежнєвим відмовилося від жорстких попередніх методів боротьби і перейшло до прихованої тактики поступового витіснення релігійних організацій із внутрішнього життя держави.

Після зміни керівництва СРСР відбулася демонстративна спроба показати зміну курсу релігійної політики. У грудні 1964 р. у Верховному суді пройшла нарада, присвячена питанням порушення соціалістичної законності стосовно віруючих громадян. 27 січня 1965 р. була прийнята постанова Президії ВР СРСР „Про деякі факти порушення соціалістичної законності у ставленні до віруючих”. Аналогічна постанова ВР УРСР від 13 серпня 1965 р. була видана і в Українській РСР. Ці офіційні документи мали подвійний ефект. Вони перекладали всю відповідальність за протизаконну діяльність і гоніння на місцеві органи влади та окремих посадових осіб. Центральна влада, видаючи ці постанови, не визнавала факт систематичного та тотального переслідування церкви на державному рівні.

Оприлюднення цих постанов стало значною ознакою провалу попередньої антирелігійної кампанії. У пресі сповільнилися антицерковні нападки, а в багатьох храмах було скасовано жорсткий контроль за проведенням релігійних обрядів. Значну кількість раніше засуджених священнослужителів та віруючих було звільнено та реабілітовано. Значно зменшилися темпи зняття з обліку релігійних громад та церков.

Зміни в складі уряду призвели до активізації віруючих громадян. Поширилися чутки, що нове керівництво дозволить відкрити всі раніше закриті церкви. Це викликало збільшення кількості заяв та скарг до органів влади з вимогами про відкриття храмів. Тільки за три місяці 1966 р. в центральні партійні інстанції та РСР при РМ СРСР від віруючих УРСР надійшло 155 різних скарг і заяв. Найбільше листів було з Чернігівської (13), Одеської (18), Вінницької (18), Херсонської (11), Львівської (17) областей [48, арк. 1]. У зверненнях віруючі вимагали змінити релігійне законодавство, висловлювали погрози з приводу того, що населення не допустить розбирання чи переобладнання знятих із реєстрації церков [37, арк. 42].

Незважаючи на публічні заяви та постанови (про які йшлося раніше), дослідники історії Церкви справедливо зазначають, що кардинальних змін у політиці партії не відбулося. Фундаментом політики залишалося марксистське вчення про релігію як „опіум для народу”, а також чиновники на місцях, що незмінно керувалися цими ідеями. Були скасовані лише найбільш жорсткі та відверті методи вирішення церковних питань. Антицерковна спрямованість державної політики залишалася непохитною, змінилися лише її зовнішні форми та методи [18, с. 100]. Масове закриття православних церков поступилося місцем новому, тривалому етапу, який в офіційних урядових документах цинічно називався „упорядкування релігійної мережі”. Справжнім керівником держави залишався адміністративно-бюрократичний апарат партійних та державних органів, який зміцнив свою владу.

Роки правління Леоніда Брежнєва, відомі як „стагнація”, стали закономірним результатом попереднього розвитку радянської суспільно-політичної системи. Командно-адміністративна система остаточно зміцніла, поширивши свій тотальний вплив на всі сфери

суспільного життя. На розширеному засіданні РС РПЦ, яке відбулося 12–13 травня 1965 р. в Москві, голова Ради В. Курєєдов звернувся з вимогою до уповноважених припинити адміністрування у боротьбі з релігією, водночас рекомендуючи підбирати лояльні до влади церковні виконавчі органи [18, с. 103].

Напруженість у сфері державно-церковних взаємин тривала. Владу продовжували непокоїти монастирі, не ліквідовані в попередні роки. Упродовж другої половини 1960–1970-х рр. одним із головних об'єктів двобою радянської системи з церквою залишалася Почаївська Лавра. Не приносила відчутних результатів система заходів щодо посилення атеїстичного виховання населення, налагоджена партійними і радянськими органами Кременецького району Тернопільської області. На святкування релігійного свята „Успіння” в Почаївській Лаврі в 1965 р. паломники і віруючі прибули в кількості 5 тис. чоловік, із яких близько 1 тис. – із інших областей і республік СРСР. Високою була активність віруючих, які морально і матеріально підтримували Лавру. Не полишаючи задумів знищити святиню, 15–16 липня 1965 р. місцеві радянські органи влаштували погром прочан Почаївської Лаври, які ночували на Лаврському кладовищі, не маючи для цього іншого місця [43, арк. 126, 130].

Сподівання духовенства та віруючих на настання кращих часів виявилися марними. Партійно-державні структури, продовжуючи вважати релігію ворожою силою ідеалам радянського суспільства, не припинили своєї боротьби. Влада постійно шукала нові способи не допускати реєстрації нових релігійних об'єднань, продовжувала закривати діючі церкви та молитовні будинки під будь-якими приводами. Органи державної влади узагальнили форми та методи антирелігійної роботи попередніх років і почали керуватися принципом „достатності”. Цей принцип передбачав підтримку лише мінімально необхідної кількості зареєстрованих релігійних громад у кожному регіоні країни. Як наслідок, скорочення церковної мережі тривало, хоч і в менш відкритих формах.

Зокрема, в Івано-Франківській області в результаті проведеної роботи до 1965 р. припинили свою діяльність і були зняті з реєстрації 282 церкви, зруйновано 10 тис. хрестів і каплиць. На середину вересня 1965 р. на обліку уповноваженого перебували лише 374 релігійні

громади РПЦ, богослужіння відбувалося в 210 церквах. У Тернопільській області в 1964 р. було знято з реєстрації 23, за 8 місяців 1965 р. – 8 релігійних громад. Станом на 1940 р. на Буковині діяли 425 православних церков й 6 монастирів, у вересні 1965 р. в регіоні функціонували лише 264 церкви. Із 68 православних громад Херсонської області, що перебували на реєстрації в 1962 р., у 1965 р. залишилося 60, із яких фактично діючих – 43 [36, арк. 40, 47, 68, 73]. У жовтні 1965 р. на території Луганської області було зареєстровано 66 православних релігійних громад, із них в 62 церквах і молитовнях церковні служби відбувалися регулярно, в 4 служби не проводилися більше року [42, арк. 208].

За двадцять післявоєнних років в Українській РСР було знято з реєстрації 5231 православну церкву і молитовню. Значну кількість культових приміщень після відповідного переобладнання освоїли під соціально-культурні заклади (1653), складські приміщення (794) і житло (209). Багато сакральних споруд, які перебували в „аварійному” стані, розібрали. 1209 церковних приміщень у республіці взагалі не використовувалися. Більше 77 % неосвоєних культових споруд знаходилися у 7 західних областях республіки. Зокрема, в Львівській області – 369 із 608 знятих з реєстрації, Тернопільській – 178, Івано–Франківській – 203 і Ровенській – 83. При цьому більш ніж у 700 закритих церквах зберігалося церковне майно. У регіонах, де знаходилося багато неосвоєних культових приміщень, не йшла на спад релігійна активність віруючих. У той же час вона була значно нижчою в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській і Херсонській областях, у яких фактично не залишилося невикористаних церковних споруд [46, арк. 56].

Упродовж 1965 р. і наступних років напруженим залишалося питання використання вилучених церков у знятих із реєстрації релігійних громад та неправомірно зачинених. Зокрема, впродовж 1959–1965 рр. у Чернівецькій області було закрито 102 церкви, із яких 5 було розібрано й 44 зайнято [29, арк. 39]. За період 1960–1965 рр. у Черкаській області було знято з реєстрації 148 релігійних громад. Станом на жовтень 1965 р. із 142 вилучених церков 24 були пристосовані під клуби, 12 – під шкільні заклади, 31 – під соціально-культурні установи, 30 споруд розібрали, 1 не використовувалася. 44

приміщень використовувалися як складські приміщення. У Луганській області за післявоєнний період були зняті з реєстрації 64 релігійні громади. В 1965 р. із усіх вилучених церковних споруд 23 використовувалися під склади зерна, 27 – під громадські заклади, 3 – розібрані, 1 згоріла, 10 пустували [42, арк. 188, 191, 214].

На Вінниччині в Гайсинському районі не використовувалося 16, в Іллінецькому – 11, Погребищенському – 11, Крижопільському – 10, Барському – 9 церковних будівель. Це спричиняло до того, що віруючі ряду сіл приїжджали в райвиконком, надсилали у вищі інстанції велику кількість скарг із проханнями повернути вилучені в них церкви. Для прискорення процесів пристосування храмових споруд обласний уповноважений в 1965 р. зобов'язав виконкоми районних Рад депутатів трудящих розглянути питання про використання вилучених церков. У випадку, якщо приміщення через свою конструкцію або старість не могло бути використане, давалася вказівка про знесення [44, арк. 27, 28]. Подібна ситуація спостерігалася й в інших областях України.

Відсутність у середині 1960-х рр. невідкладної потреби пристосовувати культові споруди для господарських потреб зумовлювала розгубленість місцевих органів влади у справі використання ряду вилучених приміщень. Так, у 1965 р. голова Полонської міськради Хмельницької області скаржився Уповноваженому РСР на те, що церква в с. Ізабеліно знаходиться на кладовищі і він не знає, під які соціально-культурні цілі її можна використати [39, арк. 221].

Радянські чиновники часто ігнорували законодавство про культу, продовжуючи порушувати елементарні права парафіян. Із досвіду попередніх років боротьба з релігією зводилася до ліквідації зареєстрованих конфесій, їх всебічних утисків. Адміністрування виявлялося в закритті храмів і молитовень, незаконній відмові у реєстрації релігійним громадам, вилученні в останніх ключів від орендованих ними приміщень, переслідуваннях віруючих, відмові в прописці за місцем проживання служителя культу тощо [40, арк. 24].

У ряді областей віруючі чинили опір діям місцевих органів влади з вилучення приміщень. У ніч з 17 на 18 червня 1965 р. секретар Кіцманського райвиконкому Чернівецької області разом із працівниками комсомолу таємно зняли дзвони з недіючої церкви,

вивезли їх і розбили. Із 19 червня польова бригада жінок на знак протесту не виходила на роботу протягом 5 днів. Щоправда, бюро місцевого райкому КПУ 24 червня розглянуло ситуацію і винесло суворі покарання секретарю райвиконкому та другому секретарю райкому комсомолу [33, арк. 33].

Керуючись ідеологією про „непотрібність релігії” на даному етапі життя, чиновники с. Новопіль Черняхівського району Житомирської області влаштували розправу над місцевим молитовним будинком, прагнучи знищити осередок духовного життя. Голова колгоспу та сільради, 10 комуністів і комсомольців 16 серпня 1965 р. о 4 годині ранку в присутності голови райвиконкому, начальника райвідділу міліції та дільничого міліціонера звільнили церкву від культового майна й засипали близько 10 тон зерна. Ранком того ж дня біля церкви зібрався натовп жінок, які збили замок і все зерно знову винесли на майданчик у колгоспний двір. Біля церкви було встановлене чергування групами по 50–70 чоловік, які тримали відро сірчаної кислоти на випадок, коли вдруге будуть намагатися відібрати церкву [42, арк. 168]. Тільки після того, як у центральні радянські та партійні органи від віруючих села надійшли близько 55 заяв-скарг та дві скарги в ООН Житомирська обласна рада депутатів трудящих та обласний уповноважений визнали за необхідне в 1966 р. зареєструвати релігійну громаду с. Новопіль, передавши їй в орендне користування приміщення церкви [47, арк. 149–150].

Випадків розправи з культовими спорудами в УРСР було чимало. 25 серпня 1965 р. заступник голови виконкому Коростишівської районної ради Житомирської області, секретар парторганізації та ще п’ять комуністів відкрили церкву в с. Березівка і вивезли культове майно до музею. 40 чоловік віруючих учинили місцевим органам влади опір, заволоділи церквою, закривши її на три замки і встановивши цілодобове чергування [42, арк. 169]. Восени 1965 р. у с. Плов’я Стрийського району Львівської області заборонили церковний дзвін, мотивуючи тим, що церква розташована неподалік від школи. У с. Грядя Нестеровського району районна рада депутатів трудящих винесла рішення організувати пункт штучного парування скота в знятії з реєстрації церкві й тільки після втручання уповноваженого Ради по Львівській області це рішення було відмінене [47, арк. 13]. Місцеві

органи с. Павлівки Свердловського району Луганської області намагалися закрити церкву, погрожуючи членам „двадцятки” позбавленням пенсії. У с. Червоний Яр релігійна громада була знята з реєстрації як така, що розпалася. Однак, віруючі продовжували користуватися молитовним будинком й чинили опір при спробах вивезення культового майна [41, арк. 211, 214]. Подібні інциденти мали місце в ряді регіонів республіки. Без належного опису вилучалися матеріальні цінності, нерідко вдавалися до розкрадання церковного начиння.

У 60–70-ті рр. XX ст. у радянському суспільстві нагальним залишалося завдання перетворення історико-культурної спадщини в один із засобів марксистсько-ленінського виховання. Знову розгорнута атеїстична пропаганда готувала підґрунтя для закриття й нищення храмів [14, с. 156]. Зовсім незадовільно здійснювалася експлуатація пам'яток архітектури культового призначення. Вважалося цілком доцільним їх пристосування та використання для господарських потреб. Унікальні споруди за короткий час приходили в аварійний стан. Сильно скорочені асигнування на консервацію і реставрацію пам'яток архітектури в попередні роки не давали можливості провести навіть першочергові роботи, необхідні для рятування від загибелі багатьох творів давнього зодчества. Важливість справи збереження культурних цінностей недостатньо усвідомлювалася навіть тими органами, які повинні були їх охороняти. Майстерні, які не мали відповідних виробничих потужностей, як правило, ухилялися від ремонтних робіт, а органи охорони пам'яток, не маючи достатніх прав, не виявляли наполегливості в їх своєчасному проведенні [23, с. 9–10, 12]. Безсумнівним є той факт, що лише належне регулярне піклування є запорукою довголіття об'єктів культурної спадщини та здатне суттєво зменшити державні витрати у майбутньому.

У республіці не було єдиного господаря пам'яток. Так, надбаннями історії, археології, мистецтва відало Міністерство культури УРСР, а пам'ятками архітектури – Держбуд УРСР. Така ситуація негативно позначалася на охороні та використанні пам'яток, породжувала неузгодженість, конфліктні ситуації. Зосередження всіх питань охорони та використання пам'яток в одному відомстві дозволило б внести в цю справу планомірність, виключило б розпорошення фінансів

різних організацій. Недостатність ремонтно-реставраційної бази негативно позначилася на збереженні пам'яток, часто провокувала їх знесення.

У статті 207 Кримінального кодексу передбачалося покарання позбавленням волі на термін до 3 років або виправними роботи на строк до 1 року, штрафом у розмірі до 300 карбованців за навмисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток культури, взятих під охорону держави [10, с. 431]. Проте, вона практично не використовувалася щодо пам'яток архітектури. Упродовж 1964–1965 рр. знищили дзвіницю зруйнованої в 1930-х рр. Успенської церкви (XVIII ст.) у с. Стахорщина Новгород-Сіверського району Чернігівської області. У травні 1965 р. у с. Руське Поле Тячівського району Закарпатської області силами школярів під керівництвом директора місцевої школи була розібрана на дрова і згодом спалена дерев'яна Миколаївська церква (XVII ст.). Того ж року в селі розібрали церкву Св. Йоана Хрестителя (XVI ст.), в с. Плов'я Свалявського району знищили Миколаївську церкву (поч. XVIII ст.) [3, с. 131—132, 146, 164]. Зазнали нищення й ряд інших унікальних сакральних пам'яток.

За кількістю стародавніх пам'яток історії та культури одне з перших місць у Європі займав Київ. Та вже на середину 1960-х рр. збереглися лише їх одиниці, що продовжували руйнуватись і надалі. Питання вироблення серйозних підходів щодо експлуатації архітектурних пам'яток піднімали в 1965 р. у листі на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Скаби відомі науковці, культурні діячі. Висловлюючи обурення з приводу недбалого ставлення до шедеврів архітектури й живопису Софійського собору, вони писали: „<...> Невже, внаслідок абсолютно незрозумілого безгосподарського ставлення адміністрації, повинні бути найближчим часом знищені шедеври, що збереглися майже через тисячу років <...>” [11, с. 206].

Велику кількість віруючих притягував до себе Володимирський кафедральний собор м. Києва. Собор мав відомі розписи художників Васнецова, Нестерова, Которбинського та Сведомського, які були єдиними в країні за своїм характером і унікальними за виконанням. Від надмірної вогкості на стінах сталося здуття основ картин і вони знаходилися в аварійному стані. Масляна кіптява і пил зчищалися обслуговуючим персоналом без догляду спеціалістів варварським

способом. Серйозну загрозу руйнування унікальних творів живопису розуміли віруючі, які з 1962 р. зверталися в Держбуд УРСР із проханням розпочати реставраційні роботи. Проте їм весь час відмовляли. Лише після того, як в розгляді цього питання взяли участь відповідальні працівники РМ УРСР, Держбуд України запланував проведення реставраційних робіт у соборі на 1966 р. Враховуючи ту обставину, що вирішення питання про збереження унікальних розписів не терпіло зволікання, а реставраційні роботи можна було використати для закриття собору, Київський міськком КПУ вважав за необхідне в 1965 р. розпочати ремонтно-реставраційні роботи й затягнути їх на 2—3 роки, щоб згодом остаточно „<...> ліквідувати в центрі Києва великий осередок релігійного одурманювання трудящих” [33, арк. 37—38]

Поряд із вирішальною тенденцією нищення культових споруд у другій половині 1960-х рр. розпочинається поступове піднесення пам'яткоохоронної справи в УРСР. На виконання постанови РМ УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 „Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР” Держбуд та Міністерство культури УРСР у 1965 р. продовжили роботу по обстеженню виключених зі списку пам'яток архітектури з метою виявлення цінних творів старовинного монументального живопису, скульптури та високохудожньої різьби по дереву. В результаті проведеної перевірки твори образотворчого мистецтва виявили у Вінницькій, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях в 29 спорудах, із яких 6 були діючими церквами та молитовнями. Раритетні художні твори були взяті на державний облік і передані в музеї для використання в експозиційній та науково-дослідній роботі [56, арк. 1]. Тільки за 1965 р. співробітниками Державного музею українського декоративного мистецтва було зібрано 869 експонатів. Усі музеї України планували в 1966 р. збільшити кількість експедицій для збору і вивозу творів мистецтва з культових споруд [58, арк. 7—8].

2—3 червня 1965 р. відбувся пленум Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, у ході якого вказувалося на послаблення уваги архітекторів до питань охорони пам'яток зодчества, практику знесення пам'яток архітектури при реконструкції міст, різке зниження асигнувань на відбудовні й реставраційні роботи з 1962 р., надмірне скорочення інспекторського

складу державних органів охорони пам'яток і штату сторожової охорони. Пленум Науково-методичної ради просив Держбуд СРСР і його підвідомчі органи звернути особливу увагу на питання збереження пам'яток зодчества при забудові та реконструкції міст із багатим історичним минулим [55, арк. 127–130].

У липні 1965 р. у Москві відбулася наукова конференція, присвячена проблемам використання історико-художніх пам'яток в ідейно-естетичному вихованні трудящих і ролі добровільних товариств та музеїв у пропаганді й охороні пам'яток культури. В її ході обговорювалися питання грубого порушення законів про охорону пам'яток, зняття з реєстрації цінних історичних об'єктів. У резолюції вказувалося, що питання про впорядкування державної системи охорони, реставрації пам'яток культури та затвердження нового загальносоюзного законодавства в цій сфері давно назріло і не терпить подальшого відкладання [55, арк. 89–90].

Із 4 по 22 липня 1965 р. в Україні працювала Комісія Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР, перед якою стояло завдання вивчити стан справи охорони, використання і пропаганди культурної спадщини і разом з республіканськими організаціями виробити відповідні пропозиції. Ознайомлення із загальним станом справи охорони пам'яток архітектури УРСР показало, що по основних напрямках діяльності в цій справі існували серйозні недоліки. Критичну оцінку отримав затверджений рішенням РМ УРСР від 24 серпня 1963 р. список пам'яток архітектури, який не включав багатьох цінних у художньому та історичному відношеннях споруд XII–XVII ст. й пам'яток народного зодчества. Комісія вказувала на випадки незаконного розбору пам'яток архітектури, виключених із списків. Для виправлення існуючого становища пропонувалося протягом 1965–1966 рр. включити всі виявлені пам'ятки архітектури в список тих, які перебували на державній охороні й затвердити його. Передбачалося подальше продовження роботи по вивченню пам'яток архітектури і поповненню їх списку. Пропозиції комісії стосувалися активізації науково-дослідницької й науково-методичної роботи по вивченню, консервації і реставрації пам'яток архітектури, удосконалення матеріально-технічної бази ремонтно-реставраційної галузі, підготовки спеціалістів-

реставраторів у республіці. Обґрунтованої критики зазнала практика використання пам'яток у господарських цілях. Найкращою формою їх збереження визнавалися архітектурні заповідники і музейний показ. Культові споруди немусейного показу вважали за доцільне використовувати як громадські будівлі. Для приведення в порядок, підготовки до показу найбільш рідкісних в історико-художньому відношенні пам'яток архітектури України передбачалися асигнування протягом найближчих 3–4 рр. у розмірі 400–500 тис. крб. в рік [55, арк. 169–176].

Практичні рекомендації, висловлені спеціалістами комісії, певною мірою активізували пам'яткоохоронну роботу. Зокрема, значна кількість пам'ятників архітектури Хмельницької області вимагала проведення невідкладних консерваційних робіт для запобігання їх руйнування. У зв'язку з цим, Хмельницький обком КПУ в листопаді 1965 р. просив виділити на 1966 р. кошти на суму 71 тис. крб. для проведення ремонтно-консерваційних робіт по пам'ятках архітектури [35, арк. 196]. Поступово відновлювали спотворені перебудовами й некваліфікованими ремонтами унікальні архітектурні пам'ятки – Успенський собор і Покровську надбрамну церкву Святогірського монастиря на Донеччині [12, с. 79]. Упродовж 1965–1973 рр. реставраційні роботи велися по ансамблю Успенської церкви (1572–1629 рр.) у м. Львові, Михайлівській церкві й дзвіниці 1754 р. у м. Комарно Городокського району Львівської області [16, с. 92, 125]. У 1965–1969 рр. досліджувалась Богоявленська церква Острозького замку, яка являла собою рідкісний приклад пристосування культової споруди до оборони [6, с. 79].

В умовах тимчасового послаблення ідеологічного тиску в середині 1960-х років виникли сприятливі умови для створення масового добровільного товариства охорони пам'яток. Навесні 1965 р. із пропозицією про створення Товариства охорони пам'яток історії та культури виступила газета „Літературна Україна”. Тоді ж виникла ініціативна група з представників інтелігенції, які звернулися до ЦК КПУ з пропозицією щодо організації Товариства [60, арк. 53]. Постановами ЦК КПУ від 25 серпня 1965 р. і РМ УРСР від 28 серпня 1965 р. було створене Товариство охорони пам'ятників історії та культури УРСР (УТОПК). 20 грудня 1966 р. відбувся перший

Республіканський Установчий з'їзд УТОПК. Аналізуючи стан збереження історико-культурної спадщини в республіці, голова Республіканського Оргкомітету — директор Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор К. Дубина в доповіді „Про мету і завдання Українського товариства охорони пам'яток історії та культури” зазначив: „Ще до кінця не подоланою залишалася думка у деяких людей, подекуди й керівних, про те, що ніби то інтереси атеїстичного виховання вимагають знищення культових споруд, монументального живопису на релігійні сюжети тощо <...> Стародавні пам'ятки культової архітектури цінні для нас як твори мистецтва, як витвір рук минулих поколінь і наше завдання — поставити їх на службу нашій ідеології <...>” [60, арк. 23, 44–48]. Національно свідомо українська громадськість в умовах антирелігійного суспільства отримала можливість легально впливати на стан охорони пам'яток у цілому, в т. ч. й культових, зберегти від знищення конкретні сакральні об'єкти. Принциповість краєзнавців стала на перешкоді втіленню деяких волонтаристських задумів. Статут УТОПК був затверджений постановою РМ УРСР від 12 червня 1967 р. Пам'ятники історії та культури УРСР оголошувалися всенародним надбанням, охорона і збереження їх – державною і всенародною справою. Упродовж 1967–1988 рр. Товариство незмінно очолював П. Тронько. Висока популярність УТОПК дозволила лише за перший рік його існування залучити до членства в ньому понад 2 млн. осіб [10, с. 46].

Ситуація в релігійній сфері змінилася в позитивний бік у постхрущовську епоху, коли в 1966 р. вперше було опубліковано Положення про Раду в справах релігій (РСР) та був прийнятий ряд правових актів, які регулювали сферу державно-церковних відносин. 8 грудня 1965 р. постановою РМ СРСР № 1043 РС РПЦ та Рада у справах релігійних культів були реорганізовані в єдину РСР при РМ СРСР, на яку покладалося завдання забезпечувати зв'язок уряду з релігійними організаціями і здійснювати контроль за виконанням законодавства про культу. Очолив цю установу В. Куроедов. 25 січня 1966 р. спільною постановою № 112 ЦК КПУ та РМ УРСР було злито апарат обох уповноважених Рад і утворено новий на чолі з К. Литвином [45, арк. 1, 2]. ЦК КПУ ввів у номенклатуру відділу пропаганди і агітації ЦК посаду Уповноваженого Ради. Вводилася інспектура, референтура,

розширювалися штати. Якщо раніше в апаратах обох уповноважених працювало по одному інспектору, то після прийняття постанови – 6 [46, арк. 21–22]. Фактично, РСР перетворювалася на орган контролю за конфесіями, що надзвичайно ускладнювало боротьбу віруючих за свої права. Однак, Рада була позбавлена самостійності у вирішенні ряду релігійних проблем. Зокрема, такі принципові питання, як реєстрація релігійних громад, надання віруючим культових споруд тощо вирішувалися на рівні місцевих органів влади. Тим самим істотно обмежувалися перспективи протидії їхнім ініціативам по скороченню числа діючих та перешкоджанню реєстрації новоутворених релігійних громад.

У 1966 р. розроблялося „Положення про релігійні об'єднання РСРС”, яке так і не було затверджене. 26 березня 1966 р. Президія ВР УРСР прийняла Указ „Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури” і Постанову „Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР”. У новому законодавстві чітко визначався перелік порушень, які підлягали кримінальній відповідальності. До таких дій, зокрема, належали: незаконне закриття церкви чи молитовні, припинення церемонії культу, погрози, образи та насильство щодо священнослужителів під час богослужіння тощо [7, с. 125–126]. Проте, більшість законодавчих актів, що гарантували свободу совісті, по суті, залишалися лише звабливими деклараціями, які не мали позитивного значення для розвитку православної церкви в Україні.

У переліку засобів роботи РСР, її уповноважених в республіках та областях домінували контроль та адміністрування. Намагання віруючих відновити богослужіння в закритих храмах наштовхувалося на відкритий опір органів влади. Всього в республіці мережа діючих православних церков за період 1948–1966 рр. скоротилася з 9771 до 4540 (46,5 %). Значне скорочення кількості храмів повинно було сприяти відсіюванню віруючих, зниженню церковних прибутків, скороченню релігійних обрядів. Та як свідчать факти, ситуація була прямо протилежною. Якщо в 1960 р. у республіці прибутки 7460 діючих церков склали 16,4 млн. крб., то в 1965 р. вони зросли до 18,5 млн. крб.

Серед різних релігійних об'єднань і напрямків у 1966 р. найбільш поширеною в УРСР була РПЦ. Станом на червень 1966 р. із 4540 зареєстрованих православних церков, у 933 служби не проводилися протягом року й більше. Така ситуація була характерною для більшості західних областей. Так, у Львівській області довгий час не діяли 193 церкви (28 % до загального числа зареєстрованих церков), в Тернопільській області – 182, Вінницькій – 144. Головною причиною цього була відсутність священиків, незважаючи на те, що окремі з них за згодою органів влади періодично проводили служби в двох приходах. У Івано-Франківській області з 374 православних церков, лише в 207 були постійні священики. В 62 церквах богослужіння періодично проводили священики інших приходів, у 105 церквах служб не було з 1962–1963 рр. Місцеві органи влади перешкоджали віруючим запросити служителя культу, хоча 70 релігійних громад Івано-Франківської області надсилали скарги в урядові інстанції [46, арк. 15, 55].

У Львівській області в жовтні 1966 р. було зареєстровано 869 недіючих культових споруд, із них 666 православних церков. Залишалися неосвоєними 418 церков. Інспектор уповноваженого Ради по УРСР І. Мнишенко повідомляв, що віруючі будуть чинити опір у випадку спроб розібрання приміщень, особливо тоді, коли їх аварійність сумнівна [47, арк. 199–202]. За післявоєнний період до 1967 р. у Київській області було знято з реєстрації 265 релігійних громад (у т. ч. 205 православних), вилучено 210 культових приміщень, із яких 94 використовувалися для господарських потреб, 90 були розібрані, 26 не використовувалися [51, арк. 63].

На Полтавщині протягом 1961–1966 рр. було зачинено близько 200 церков [27, арк. 54]. За післявоєнні роки до жовтня 1966 р. у Вінницькій області з реєстрації зняли 489 релігійних громад РПЦ, у яких вилучили 433 церкви і молитовні. Всього було переобладнано 250 церков і молитовень, із них під склади – 121. 111 церковних споруд розібрали, 5 згоріли, 38 колишніх храмів не використовувалися [47, арк. 203, 205]. У областях, які мали велику кількість зачинених культових споруд, не йшла на спад релігійна активність віруючих. Усього в УРСР у липні 1966 р. 238 релігійних громад добивалися відновлення церковних служб [46, арк. 55, 67].

Нерідко у віруючих відбирали типові приміщення, пропонуючи підшукати нове, відремонтувати його і взяти в оренду. В 1966 р. 112 релігійним громадам було надане право купівлі або оренди приміщень для молитовних цілей. Проте, 10 громад відмовилися звільнити вилучені споруди від церковного майна й орендувати інші [46, арк. 57, 58]. У деяких областях місцева влада всіляко перешкоджала купівлі для молитовних цілей будинків у приватному секторі. Так, православна громада с. Краснокутськ Харківської області в 1967 р. підшукала 7 будинків, проте голова обласного суду без будь-якого обґрунтування заборонив нотаріальній конторі оформляти купчу на придбання будинку. Такі факти мали місце в м. Новий Буг, селах Матвіївка, Благодатне і Тридуби Миколаївської області [47, арк. 75].

Хоча в період „застою” масове закриття церков припинилося, влада не відновлювала діяльність раніше закритих храмів. У другій половині 1960-х рр. місцеві чиновники, відмовляючи у відкритті, часто керувалися аргументом, що релігійні потреби віруючих можуть бути задоволені в діючих церквах сусідніх населених пунктів. Інколи, досить неохоче, держава йшла назустріч проханням віруючих, реєструючи закриті в попередні роки релігійні громади та повертаючи храми. Так, 31 серпня 1966 р. Овруцький райвиконком Житомирської області виніс рішення про реєстрацію релігійної громади с. Новий Дорогин, визнавши невиправданість її зняття з реєстрації та вилучення молитовні в 1962 р. [59, арк. 128].

Випадків адмініструвань було чимало. Так, у ряді церков Старокостянтинівського, Із'яславського, Красилівського та інших районів Хмельницької області у зв'язку з появою ящура голови сільрад без дозволу надзвичайних комісій з боротьби з ящуром заборонили релігійним громадам проводити в церквах пасхальні свята. Не вирішеною залишалася проблема відновлення церковних служб у зареєстрованих громадах. Так, на Полтавщині протягом декількох років віруючі сіл Очеревата, Ковалівка, Василівка, Бреусівка, Великий Кобелячок безуспішно добивалися поновлення діяльності релігійних громад, що перебували на реєстрації [47, арк. 75, 220–221].

Грубий тиск на релігію продовжувався, хоча й в більш завуальованих формах. Нові правові положення постійно порушувалися та довільно інтерпретувалися. Вказані норми жодного

разу не були застосовані щодо посадових осіб, однак вони широко практикувалися до віруючих і священнослужителів [9, с. 11, 12]. Будь-які зміни у подальшій державній політиці щодо церкви фактично унеможливлувалися рішеннями ХХІІІ з'їзду КПРС (квітень 1966 р.), на якому ставилося завдання проведення наполегливої роботи по формуванню марксистсько-ленінського світогляду в усіх радянських людей.

У другій половині 1960-х рр. в УРСР був проведений ряд заходів, спрямованих на покращення справи охорони і пропаганди пам'яток історії та культури. На пленумі Науково-методичної ради по охороні пам'яток культури Міністерства культури СРСР 11 червня 1966 р. вказувалося на необхідність збільшення виробничих потужностей реставраційних організацій, укріплення їх матеріальної бази. Багато об'єктів майже не мали нагляду і роботи по їх відбудові часто велися на низькому рівні, з втратою історично цінних елементів споруд. Встановлення дієвого державного нагляду за охороною пам'яток вимагало застосування санкцій до користувачів, які порушували умови охорони пам'ятки. Одним із важливих завдань найближчого часу пленум вважав планомірне збільшення асигнувань на консерваційно-реставраційні роботи по пам'ятках культури [58, арк. 133–144].

У 1966 р. здійснювався ремонт і реставрація шести пам'яток Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника [58, арк. 25–26]. У 1966–1967 рр. проводилися реставраційні роботи в Макаріївській церкві (1901–1903 рр.) у Полтаві, яка після знищення Преображенської стала соборною церквою міста [20, с. 506].

Держбуд УРСР розробив на 1967–1970 рр. план невідкладних першочергових консерваційних та ремонтно-реставраційних робіт по найцінніших пам'ятках архітектури [57, арк. 37]. Передбачалося виконання першочергових робіт по 74 архітектурних комплексах та окремих пам'ятках на суму 3,8 млн. крб. за рахунок цільових бюджетних асигнувань [15, с. 22]. Проте, реалізація запланованих заходів наштовхувалася на ряд перешкод. На території УРСР у 1966 р. під охороною перебували понад 23700 пам'яток історії та культури, в т. ч. – 1346 пам'яток архітектури. Із них 199 передали під культурно-освітні установи, 570 – під житло та для господарських потреб, 275 перебували у власності релігійних громад, 186 не використовували в

зв'язку з незадовільним технічним станом, 116 були непридатні для практичних цілей. Виконкоми обласних і місцевих Рад депутатів трудящих не приділяли належної уваги справі охорони пам'яток архітектури, не здійснювали нагляд за їх станом, допускали використання у цілях, що завдавали їм шкоди. З відома керівників облвиконкомів, без дозволу державних органів охорони пам'яток культури, без жодного вивчення і фіксації в УРСР було розібрано понад 20 пам'яток, серед яких видатні дерев'яні храми XVII–XVIII ст. у с. Лишня Київської області, с. Степань Рівненської області, с. Руське Поле Закарпатської області, дзвіниця в Івано-Франківську та ін. 539 об'єктів потребували невідкладних заходів по консервації та реставрації. Серед них – колишні монастирі в с. Густинь і м. Новгород-Сіверську Чернігівської області, с. Мгар Полтавської області, м. Бердичеві Житомирської області та ін. На їх упорядкування орієнтовно потрібно було 28–30 млн. крб. Із державного бюджету на 1966 р. виділяли 190 тис. замість 400 тис., заявлених Держбудом, у 1967 р. асигнувань Міністерство фінансів УРСР не передбачало. Ремонтно-реставраційні роботи по пам'ятках архітектури виконували Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні, які щорічно проводили роботи по 80–90 пам'ятках у областях УРСР [57, арк. 9, 34–37].

Ситуація суттєво не покращилася, й зі створенням Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОШК). У пам'яткоохоронній справі робився наголос на необхідності збереження й реставрації новоспруджених об'єктів, проблеми старовинних пам'яток оголошувалися неактуальними.

Органи влади продовжували послідовно здійснювати заходи по скороченню церковної мережі. На території Івано-Франківської області станом на 1 серпня 1967 р. було взято на облік 735 культових приміщень, із яких 374 церкви перебували на реєстрації і знаходилися в користуванні релігійних громад РПЦ. В області налічувалася 361 недіюча культова споруда (303 церкви і 58 костелів), із яких 135 використовувалися в господарських цілях, 226 залишалися не пристосованими. Великі нарікання населення викликали аварійні церковні будівлі, які стояли з розбитими стінами, дахами, з похиленими хрестами. За період із 1945 р. по вересень 1967 р. у Дніпропетровській

області були зняті з реєстрації 203 православні громади, під громадські потреби вилучили 185 церков, 18 знесли в зв'язку з аварійним станом і забудовою міст і сіл.

Упродовж 1948–1967 рр. на території Полтавської області було знято з реєстрації і закрито 250 православних церков і молитовень, із яких 124 розібрали під приводом аварійності, 113 після переобладнання використовували під громадські заклади. 13 аварійних церков і молитовень підлягали розбиранню [51, арк. 15, 39–40, 73].

За післявоєнний період до листопада 1967 р. у Житомирській області було знято з реєстрації 248 релігійних громад, у яких вилучили 215 культових споруд. У жовтні 1944 р. на Закарпатті діяли 145 православних церков, функціонували 26 монастирів і скитів (із них 18 православних), у яких проживали 563 ченців та черниць. До початку грудня 1967 р. залишилися 70 діючих православних церков та 2 жіночі монастирі (м. Мукачеве і с. Чумалево Тячівського району). Монастирські приміщення в с. Драгове Хустського району з 1960 р. не використовувалися, поступово руйнувалися. Вежа церкви була стягнута на землю, а хрест прив'язаний до дерева. Станом на 1 жовтня 1967 р. у республіці не використовувалося 579 культових приміщень, у т. ч. 553 православних. Із них 68 були аварійними, підлягали розбиранню. Із 132 раніше розібраних по всій Україні церков, 124 припадало на Полтавщину [51, арк. 3, 24, 28–34].

Наприкінці березня 1967 р. на території УРСР було зареєстровано 5918 релігійних громад, у т. ч. православних 4531. Усього за післявоєнні роки в республіці з реєстрації зняли 5209 церков і молитовних будинків. Незважаючи на значне зменшення церковної мережі, грошові прибутки Православної Церкви зростали: в 1961 р. вони склали 13 млн. 750 тис. крб., у 1966 р. – 20 млн. 600 тис. крб. Найвищі церковні прибутки в 1966 р. були одержані в Донецькій, Київській, Луганській, Львівській і Одеській областях [49, арк. 22, 29].

Чимало було фактів порушень прав віруючих. Так, на ім'я вищого партійного й державного керівництва СРСР, голів РСР при РМ СРСР та УРСР, вищих церковних ієрархів у серпні 1967 р. від невідомого автора надійшов лист, у якому писалося: „Минуло 6 років, як під виглядом „аварійності” закриті храми і печери Лаври <...> І як тепер розправляються з цими печерами: бульдозерами зариті джерельні

колодязі, з яких протягом сотень років віруючі користувалися водою, проявляють повне насильство в усіх відношеннях без врахування почуттів віруючого люду <...>” [49, арк. 74–76].

Уповноважений РСР по УРСР К. Литвин у 1967 р. визнав, що головною причиною масового потоку заяв і скарг віруючих у центральні партійні і радянські органи були адміністративні методи боротьби з релігією. У своїй доповідній записці „Про використання колишніх культових приміщень”, надісланий до РМ УРСР в лютому 1967 р., відзначив, що в Україні близько 1200 колишніх церков зовсім не використовувалися, руйнувалися і своїм видом збуджували віруючих, викликаючи рух за відкриття молитовних будинків і відновлення богослужінь. Увагу віруючих найбільше привертала недіючі церкви – пам’ятники історії та архітектури, яких у республіці нараховувалося близько 200. Зокрема, в плачевному стані перебували Миколаївська церква в Києві, Єкатерининський собор у Херсоні. Найбільша кількість культових споруд (418) знаходилася в Львівській області. Технічні комісії, створені райвиконками, нерідко складали необ’єктивні акти про аварійність використовуваних релігійними громадами церковних приміщень, що викликало незадоволення віруючих. В умовах високої релігійності населення й можливої його активізації, освоєння чи знесення колишніх культових будинків К. Литвин пропонував не перетворювати на кампанію [49, арк. 17–20].

Зважаючи на загрозливий стан пам’яткоохоронної сфери РМ УРСР 20 лютого 1967 р. прийняла постанову № 125 „Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам’ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР” [58, арк. 34]. Директива зобов’язала виконкоми обласних та міських Рад депутатів трудящих протягом першого півріччя 1967 р. за участю місцевих організацій УТОШК розробити і затвердити план та заходи на 1967–1970 рр. по приведенню в належний стан і поліпшенню використання пам’ятників історії та культури. Були намічені конкретні шляхи вирішення нагальних проблем охорони історико-культурних пам’яток, що було великим кроком вперед порівняно з попередніми директивами. Зокрема, на реставрацію пам’ятників у 1967 р. передбачалося виділення 1 млн. крб. за рахунок резервного фонду РМ УРСР, у т. ч. Міністерству культури УРСР – 200 тис. крб. і Держбуду

УРСР – 800 тис. крб. Із 1968 р. передбачалося збільшення асигнувань у бюджетах Міністерства фінансів УРСР, виконкомів міських та обласних Рад депутатів трудящих на реставраційні та консерваційні роботи по пам'ятниках із метою виконання першочергових робіт по їх збереженню й недопущення руйнування [10, с. 82–85, 87].

У ході виконання даної постанови в УРСР проводилася робота, що мала позитивний вплив на стан охорони та збереження культурної спадщини. Так, у Закарпатській області в 1967 р. налічувалося 14 культурних споруд – пам'яток архітектури, переважна більшість із яких перебувала в незадовільному стані. Виконком Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих зобов'язав голів райміськвиконкомів забезпечити охорону та утримання колишніх культурних споруд, що були пам'ятками архітектури і відкрити в них протягом 1967 р. народні музеї, музеї атеїзму, картинні галереї, художні виставки тощо [50, арк. 2–3]. У край незадовільному стані перебувала церква Іоанна Предтечі в м. Керчі. У 1967 р. на основі проведених досліджень споруди управління культури була складена документація для ремонту й реставрації й намічені конкретні заходи по дальшому благоустрою церкви в 1968–1970 рр. [38, арк. 27].

Пам'яткоохоронні питання поступово набувають все більшої ваги в діяльності місцевих органів влади, республіканських і союзних міністерств та відомств, громадських організацій. Відповідно до прийнятих рішень у 1967–1970 рр. із різних джерел фінансування в УРСР було виділено в 5 разів більше коштів, ніж за всі попередні роки. Зокрема, внаслідок прийняття конкретних рішень по охороні Києво-Печерського заповідника в 1967 р. за рахунок республіканського бюджету майже в 9 раз збільшилися асигнування на ремонтно-реставраційні та консерваційні роботи порівняно з 1965 р. [15, с. 28, 31].

2 жовтня 1967 р. Президія АН СРСР та колегія Міністерства культури СРСР прийняли рішення про створення Зводу пам'яток. Голова Держбуду УРСР наказом від 23 жовтня 1967 р. категорично заборонив передачу художніх цінностей з пам'яток архітектури без дозволу Держбуду. Проте, на місцях спостерігалася самочинне вилучення цінностей з пам'яток зодчества, пошкодження їх інтер'єрів. Неспішно вирішувалися питання встановлення охоронних зон пам'ятників. Республіканські спеціалізовані науково-реставраційні

виробничі майстерні Держбуду УРСР виконували лише капітальні реставраційні роботи по найбільш визначних пам'ятниках архітектури. Поточні ремонти здійснювалися силами місцевих будівельних організацій, які не мали належного досвіду роботи. Більшість облвиконкомів не включили в штати обласних відділів у справах будівництва і архітектури та обласних управлінь культури посад інспекторів по охороні пам'ятників культури [15, с. 37].

Національну гордість українського народу становив собою комплекс Києво-Печерської Лаври, який складався з пам'ятників архітектури, серед яких – шедеври світового значення. Через неправильне спрямування роботи закладів, злочинну безвідповідальність керівних осіб, всі зусилля по приведенню комплексу в належний стан, здійсненні в післявоєнні роки, були зведені нанівець. Для обстеження стану та використання пам'ятників історії та культури Києво-Печерського державного заповідника в 1967 р. була створена комісія УТОПК. У висновках комісії зазначалося, що основним напрямком роботи Заповідника має бути тільки популяризація історико-архітектурних пам'ятників, проведення науково-атеїстичної роботи є недоцільним, оскільки негативно впливає на його діяльність. Ознайомившись із пропозиціями комісії, в. о. Міністра культури УРСР В. Єфременко в червні 1968 р. зазначав, що її висновки є аполітичними, не відповідають установам КПРС про необхідність проведення ідеологічної роботи серед населення, суперечать постанові ЦК КПУ і РМ УРСР від 13 березня 1962 р. № 267, яка визначала напрямок діяльності Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника [34, арк. 3, 11].

Серйозне занепокоєння громадськості УРСР викликав стан унікального ансамблю пам'ятників архітектури Видубецького монастиря. РМ УРСР постановою від 7 травня 1967 р. „Про впорядкування пам'ятників культури і території колишнього Видубецького монастиря в м. Києві” зобов'язала АН УРСР, у користуванні якої перебував пам'ятник, упродовж 1967–1968 рр. виконати роботи по благоустрою території монастиря й до 1970 р. здійснити заходи по реставрації пам'ятників культури. До реалізації реставраційних робіт залучалися Держбуд УРСР, Міністерство комунального господарства УРСР та київський міськвиконком. Проте,

заплановані постановою роботи виконувалися неквапно, без дотримання необхідних вимог. Не обійшлося й без інцидентів. 25–26 листопада 1968 р. сталася пожежа в приміщенні колишньої Георгіївської церкви – цінного пам'ятника архітектури XVII ст. Всі дерев'яні конструкції та 5 куполів, покритих позолотою, згоріли. Загальні збитки оцінювалися в 160 тис. крб. [15, с. 32–33]

Жахливим був стан комплексу колишнього Мовчанівського монастиря в м. Путивлі. Підприємство, яке орендувало монастирські приміщення, не виконувало своїх договірних зобов'язань по утриманню пам'ятки. Деякі храми не мали покрівлі, майже повністю були знищені карнизи, пілястри й кахляні кольорові прикраси. На території обителі вибрали каміння з бруківки, від чого руйнувалися подвір'я й стіни. Реставраційні роботи на деяких об'єктах, розпочаті наприкінці 1960-х рр., проводилися настільки повільно, що деякі споруди могли не дочекатися реставрації, їм загрожувала повна руйнація [1, с. 110].

Події кінця 1960-х років доводили, що законодавство про культури застосовується виключно до віруючих й духовенства. Натомість радянські чиновники продовжували порушувати його елементарні норми. Зокрема, о 12 годині ночі 15 березня 1968 р. головою Вернигородської сільради Вінницької області та головою місцевого колгоспу була оголошена тривога для шоферів і трактористів під приводом того, що потрібно перевезти воєнні частини. Зламавши замки, вночі вони ввірвалися в місцеву церкву й почали розбирати церковне майно. Пожитки погрузили на чотири машини, вивезли за с. Непедівку Козятинського району й підпалили [53, арк. 3].

12 березня 1968 р. виконком Вікнинської сільради Гайворонського району Кіровоградської області й правління колгоспу „Більшовик” вирішили знести аварійне приміщення колишньої церкви як таке, що не має архітектурної цінності й на його місці спорудити будинок культури. 21 червня, о четвертій годині ранку два сезонні робітники за попередньою домовленістю з головою колгоспу приступили до розбирання церковної споруди. Та того ж дня о 13 годині біля храму зібралися близько 40 мешканців села, протестуючи проти знесення церкви. Інцидент закінчився кривавою бійкою [30, арк. 12–13].

Відверто репресивні заходи змушували віруючих звертатися до уповноважених Ради зі скаргами і проханнями. Так, у першому півріччі 1968 р. на адресу обласних уповноважених надійшло понад 1600 листів та заяв, республіканському уповноваженому РСР – близько 300. Головною причиною скарг було невикористання протягом тривалого часу приміщень колишніх церков або їх використання в утилітарних цілях [52, арк. 38–41].

У 1968 р. частину культових споруд – пам'яток архітектури було звільнено від складів, баз, об'єктів торгівлі і проведено ремонтно-реставраційні роботи по аварійних спорудах. Здійснювалася робота по обстеженню пам'ятників та складанню технічної документації на їх відбудову [25, арк. 79]. Зокрема, Львівськими виробничими майстернями була проведена робота по ремонту і реставрації пам'ятників архітектури у Львівській області. Проте, 217 комплексів, багато цінних старовинних споруд, які охоронялися державою, знаходилися в жахливому технічному стані, вимагали невідкладного ремонту [26, арк. 83].

Законотворчу діяльність вищих радянських інституцій характеризувала значна декларативність. РМ УРСР постановою від 1 квітня 1969 р. № 219 „Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культури” визнавала порушення з вини деяких облвиконкомів законних прав віруючих та релігійних об'єднань. На практиці уповноважені всіма засобами намагалися стримати приплив нових кадрів до церкви, що дало б змогу залишити храми без священників, а отже й припинити їх діяльність.

Розгорнуте своєрідне суперництво за безрелігійні регіони наприкінці 1960–х років, спричинило нову хвилю невдоволення віруючих. За перше півріччя 1969 р. тільки в апарат республіканського Уповноваженого РСР надійшло від віруючих 225 письмових скарг і заяв, було прийнято 95 делегацій, 183 відвідувача. Найбільше скарг, заяв і листів надійшло з Тернопільської (27), Львівської (21), Волинської (19), Ровенської (16), Івано-Франківської (14), Хмельницької (12), Чернігівської (10), Полтавської (8) областей. Обласні уповноважені одержали від віруючих громадян 1043 скарги, прийняли 4177 відвідувачів. Більшість заяв про відновлення діяльності знятих у минулі роки з реєстрації православних церков так і не були

задоволені, оскільки вважалося, що віруючі можуть задовольнити свої релігійні потреби в діючих храмах сусідніх сіл. Насправді, в ряді випадків це було неможливо. Так, із с. Царичанка Білгород-Дністровського району Одеської області віруючими направлялися делегації в усі інстанції з проханням відновити діяльність релігійної громади, оскільки до діючої сусідньої церкви відстань 18 км. Вони систематично молилися на кладовищі й кожна така служба закінчувалася оплакуванням на могилах своїх рідних і зачиненої церкви [54, арк. 66–69].

У лютому 1969 р. Держбуд України подав пропозиції про доповнення державного списку пам'яників архітектури, безпідставно скороченого в 1961–1963 рр. 800-ми новими об'єктами [8, с. 120]. Зокрема, рішенням Дніпропетровського облвиконкому від 10 червня 1969 р. було додатково взято під охорону держави Миколаївську церкву в Кодаках, Миколаївську церкву в Ігрени, церкву Різдва в Сулицькому (м. Нікополь), Миколаївську церкву Самарського монастиря (м. Новомосковськ), Покровську церкву (Апостолівський район, с. Велика Кострома), церкву Різдва (Царичанський район, с. Петриківка) [62, арк. 25–26].

На виконання рішення Президії РМ УРСР від 22 серпня 1968 р. у республіці в 1969 р. було проведено обстеження і уточнення пам'яток культури. На їх ремонт, реставрацію і консервацію було використано за рахунок місцевих бюджетів більше 350 тис. крб. Перспективними планами областей на охорону і збереження пам'яток у 1970–1975 рр. передбачалися засоби в сумі 7539782 крб., із них за рахунок державного бюджету – 4303532 крб., УТОПК – 2040810 крб., інших організацій – 1195440 крб. У республіці підготували і узгодили в усіх інстанціях проект Закону про охорону пам'яток культури [61, арк. 5–6].

Незважаючи на те, що з 1969 р. організація охорони пам'яток зодчества дещо покращилася, у наступні роки все ж було зруйновано низку унікальних культових об'єктів. Беззаперечним є успіх Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), оскільки Товариству вдалося актуалізувати проблему широкої пропаганди пам'яток серед населення. Однак, поряд із досягненнями, у його роботі були серйозні прорахунки, які призводили до значних втрат: пам'ятки продовжували зносити, закони фактично

ігнорувалися, реставраційні роботи виконувалися повільно та некваліфіковано.

Громадськість отримала ширші можливості для впливу на державні інституції, проте наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років пам'яткоохоронна справа в УРСР залишалася під сильним впливом партійно-державних настанов. Як зазначала дослідниця В. Пісунк, централізована структура Товариства дозволила „одержавити” і „опартіити” його діяльність, фактично підпорядкувавши справу охорони пам'яток владній вертикалі [19, с. 66].

У 1970 р. органи культури республіки продовжили роботу по складанню списків пам'яток культури загальносоюзного і республіканського значення, підготовці до видання каталогів пам'яток, оформлення охоронно-орендних договорів. Поступово збільшувалася чисельність пам'яток культури, які держава брала під свою охорону. Однак, кількісне збільшення цих показників ще не означало їх якісного покращення, оскільки офіційна ідеологія надавала пріоритет пам'яткам радянського часу й відкидала цінність об'єктів давнини.

Поточні ремонти церков визначалися як прямий обов'язок віруючих відповідно до орендних угод. Переслідуючи мету ліквідації храмів, місцева влада часто не давала дозволу релігійним громадам на здійснення звичайних ремонтних робіт, доводячи цим самим церковні споруди до часткового руйнування. Згодом це давало можливість визнавали церкви аварійними й закрити. Так, у 1969 р. заступник голови виконкому районної Ради депутатів трудящих м. Гоща Ровенської області забороняв діючій релігійній громаді відремонтувати дах церковного приміщення [54, арк. 69]. Віруючим Великобагачанського району Полтавської області під приводом реконструкції селища заборонили здійснювати ремонт даху Білоцерківського молитовного будинку, погрожуючи трактором зруйнувати приміщення. Розпочатий в 1971 р. ремонт єдиної молитовні, що задовольняла потреби віруючих 26 сільрад Глобинського району, місцевим віруючим довелося здійснювати три роки, долаючи перепони чиновників [13, с. 793].

Усупереч законодавчим актам, численним деклараціям про лояльний характер стосунків між державою і церквою факти свідчили, що ні на які ідейні компроміси держава не йшла. В країні продовжувала зменшуватися чисельність релігійних громад. У квітні 1972 р. на

Всесоюзній нараді уповноважених РСР В. Курєдов заявив, що боротьба з релігією була й залишається програмною вимогою партії [18, с. 176].

Посилення атеїстичного тиску в УРСР на початку 1970-х рр. давало відчутні результати. Зокрема, станом на 1 січня 1972 р. у Волинській області було зареєстровано 193 храми, з яких функціонували 159. У Житомирській області в 1966 р. на реєстрації перебувало 175 церков, в 1968 р. – 156 церков. Всього за період 1944–1973 рр. в області зняли з реєстрації 171 церкву [21, с. 514, 515, 522, 523]. За 25 післявоєнних років на Хмельниччині православні громади втратили близько 360 церков і молитовень. За період 1964–1970 рр. їх чисельність зменшилася з 143 до 139 [22, с. 157, 163]. Із 1948 р. по жовтень 1971 р. у Харківській області було знято з реєстрації 127 православних релігійних громад, унаслідок чого було вивільнено 36 типових культових приміщень, у т. ч. 3 церкви – пам'ятники архітектури [28, арк. 10].

Поширеною залишалася практика використання вилучених культових споруд під утилітарні приміщення. Так, у Дрогобицькому районі Львівської області за період 1962–1972 рр. було знято з реєстрації 54 церкви, з яких 18 використовувалися під склади [31, арк. 77]. Продовжувалася руйнація храмів під час реконструкції населених пунктів. Зокрема, в 1971 р. харківський інститут „Укрміськбудпроект” розробив генеральний план м. Путивля, який передбачав розширення вулиці Кірова й знесення цілого кварталу історичної забудови разом із дерев'яною Воскресенською церквою (XVIII ст.). Задум був втілений в життя в 1976 р., внаслідок чого виникла велика, архітектурно не впорядкована площа [5, с. 105].

Політика, спрямована на повну ліквідацію Церкви як інституції, здійснювалася державною та партійною верхівкою за допомогою широкого адміністративного апарату. До виконання цієї політики були залучені виконкоми місцевих рад, уповноважені Ради у справах релігій та розгалужена мережа партійних активістів. Зокрема, 2 червня 1972 р. у с. Смільно Дрогобицького району Львівської області місцеві чиновники відкрили за допомогою лома і сокири зачинену церкву й засипали одну машину мінеральних добрив. Місцеві мешканці учинили урядовцям запеклий опір, вимагаючи повернути релігійні предмети в церкву і зробити її діючою [31, арк. 69].

Значні капіталовкладення областей і міст спрямовувалися на будівництво „престижних об'єктів”. У результаті на унікальні сакральні споруди не вистачало засобів, матеріалів, кваліфікованих робітників, техніки. Вони продовжували руйнуватися, ставали предметом тривалого перепису про доцільність їх дальшого збереження. Все частіше стала виявлятися тенденція місцевого керівництва зняти пам'ятку з державної охорони і розібрати. Намагання фахівців захистити скарби народу наштовхувалося на протидію владних структур. Так, у 1972 р. доктор мистецтвознавства Г. Логвин, стурбований станом дерев'яних споруд у с. Микитинці Косівського району Івано-Франківської області, подав до Держбуду УРСР доповідню про виявлення у дзвіниці зрубу старої церкви XVII–XVIII ст., на якому зберігся рідкісний для Гуцульщини стінопис, що перебував під загрозою руйнації. Для збереження живопису від погодних умов, пропонувалося місцевим органам влади та Львівській міжобласній науково-реставраційній виробничій майстерні невідкладно вивезти з дзвіниці цей зруб. У відповідь на клопотання не було вжито жодних конкретних заходів [24, с. 11].

На середину 1970-х рр. із 1346 пам'яток архітектури, які знаходилися під охороною держави, 479 вимагали екстрених консерваційних або ремонтно-реставраційних заходів. У 1974 р. більше 130 пам'яток використовувались під склади та цехи промислових підприємств, близько 280 не мали господаря взагалі. Дефіцит коштів спричинив затягування упродовж багатьох років початку реставраційних робіт по Святогірському монастирю XV ст. у с. Зимно Волинської області, монастирям XIV–XVII ст. у с. Густинь, м. Новгороді-Сіверському Чернігівської області та ряді інших об'єктів [15, с. 44–45].

На території Києво-Печерської лаври ремонтно-реставраційні роботи здійснювалися відповідно до постанови РМ УРСР „Про заходи по поліпшенню роботи Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника” від 20 березня 1969 р. та проекту благоустрою його території, розробленого в 1970 р. інститутом „Київпроект”. Комісія УТОПК, пропрацювавши в 1976 р. у заповіднику майже два місяці, визнала некомпетентність у проведенні ремонтно-реставраційних робіт, нераціональне розпорощення сил і

коштів на чималій кількості об'єктів. У висновках комісії стан заповідника визнавався досить тривожним. На його території продовжували господарювати орендарі, займаючи дві третини з усіх 70 споруд. Розташування й діяльність виробничих майстерень на лаврській території суперечили правилам зберігання пам'яток історії та культури, нерідко доводили до найтяжчого стану цінні пам'ятки зодчества [11, с. 250–251].

Окремі культові пам'ятки реставрувалися протягом десятиліть, інколи після закінчення реставраційних робіт вони потребували нової реставрації. Затяжне зволікання впродовж 20 років й некваліфіковано проведені реставраційні роботи призвели до того, що в 1974 р. розвалилася Успенська церква (1686 р.) у с. Лютьєнка Полтавської області, яка належала до найвизначніших етапних архітектурних творів українського відродження й в минулому мала один із найкращих на Лівобережжі бароковий іконостас [4, с. 68]. Починаючи з 1970 р. постійно відкладалася реставрація пам'ятки архітектури союзного значення – Покровської церкви (1903–1906 рр.) у с. Пархомівка Володарського району Київської області. У 1975–1976 рр., не дочекавшись допомоги, будівельники місцевого колгоспу самостійно переклали неф церкви [15, с. 43].

Попри цілеспрямовану політику ліквідації Церкви як інституції, яка здійснювалася через виконкоми, уповноважених РСР та партійний актив, у суспільстві назрівало розчарування в офіційних атеїстичних гаслах [18, с. 23]. Релігія почала сприйматися як духовна цінність, про що свідчило зростання обрядовості та фінансових надходжень до громад. Усвідомлення безперспективності тотальної атеїстичної пропаганди змусило керівництво у 1975 році розширити права Ради у справах релігій (РСР), передавши їй з компетенції місцевих органів влади питання реєстрації релігійних громад та відкриття споруд [9, с. 9]. Це був крок до посилення централізованого контролю за релігійним життям, а не до його лібералізації.

Громадськість СРСР усе частіше стала порушувати питання, пов'язані із захистом прав людини. Функціонування релігійних громад розглядалося як необхідна умова реалізації принципу свободи совісті. Найбільш значною подією цього періоду стало підписання СРСР у числі інших країн в 1975 р. у Гельсинкі Підсумкового Акту наради з

безпеки та співробітництва в Європі. Держави-учасниці зобов'язувалися поважати права людини і основні свободи, в т. ч. й свободу віросповідання. В документі знайшли своє відображення вимоги щодо охорони культурної спадщини [2, с. 46].

Проте, для СРСР задекларовані прогресивні ідеї були ідеологічною спробою продемонструвати перед західними країнами демократичність суспільного устрою. Держава зробила незначний крок назустріч потребам церкви, продовжуючи здійснювати контроль над релігійним життям у країні. Зокрема, 21 травня 1975 р. республіканська РСР обговорила питання посилення контролю за дотриманням законодавства про культури [17, с. 19]. Реалізація принципу свободи совісті в умовах передкризового стану радянського суспільства зводилася до обмежувальних і заборонних заходів у релігійній сфері.

Тривало скорочення церковної мережі в УРСР. Голова республіканської РСР К. Литвин у щорічних звітах про роботу тріумфально звітував про зменшення кількості парафій: у 1975 р. припинили діяльність 563 громади, в 1976 р. – ще 481 [18, с. 225].

Органи влади, вимагаючи від віруючих суворого виконання законів, у той же час нерідко самі припускалися неправомірних дій: забороняли церковні служби, здійснення обрядів, штрафували керівників та віруючих зареєстрованих громад за відвідування молитовних зборів дітьми, тим, хто закінчує школу іноді видавали характеристики з уточненням релігійності, перешкоджали ремонту молитовень, їх оренді та купівлі, відмовляли у підключенні церков до державної електромережі тощо. Не випадково кількість скарг і заяв в центральні органи влади від віруючих України зростає: у 1975 р. їх було 375, а в 1976 р. – 504, що становили дві третини всіх листів, що надійшли в союзну РСР [32, арк. 43–44].

Звичайно, було б невірно всю відповідальність за неналежне ставлення до історико-архітектурних споруд покласти лише на місцеві органи влади. Не слід забувати, що в практичній діяльності вони керувалися настановами центральних органів, дотримувалися директивної лінії. Партійно-державні органи спрямували свої зусилля на здійснення дискримінаційної політики щодо РПЦ, перш за все в питаннях повернення безпідставно відібраних храмів, переслідувань віруючих.

Радянське керівництво не було зацікавлене у відновленні знижених ним же культових споруд. В Україні за державний кошт реставрувалися лише окремі „престижні” об’єкти, які, ймовірно, мали музейну чи історичну цінність для пропаганди. Більшість культових споруд залишалися в занедбаному та аварійному стані. Навіть ті сакральні об’єкти, що були офіційно взяті під захист держави, часто не реставрувалися і навіть не охоронялися. Така політика відповідала ідеологічній концепції марксизму-ленінізму, згідно з якою уцілілі залишки культових споруд неминуче мали зникнути. У низці регіонів УРСР місцеві чиновники та активісти робили все можливе, щоб прискорити процес руйнування цих об’єктів. Як наслідок – покоління людей радянської України, виховані в атеїстичному дусі, перестали сприймати собори та церкви як святині. Однак, навіть в епоху ідеологічного „безпам’ятства”, ці будівлі не були забуті назавжди.

У період середини 1960-х – першої половини 1970-х років РПЦ залишалася повністю підпорядкованою радянській державі, яка відверто нехтувала її законними правами та інтересами. Реалії суспільно-політичного життя як у СРСР, так і в УРСР включали постійні переслідування священників і віруючих, а також значні моральні утиски з боку партійно-радянських функціонерів із метою викорінення віри та відвернення населення від церкви. Монополія на регулювання та визначення чисельності церков залишалася виключно в руках держави. Однак, порівняно з часом жорсткої хрущовської „відлиги”, боротьба з релігією тепер велася значно обережніше.

Досвід державно-церковних відносин цього періоду яскраво продемонстрував, що стратегія і тактика антирелігійної роботи відверто суперечила проголошеній державою свободі совісті. Навіть після прийняття нової редакції законів про релігійні об’єднання та підписання Гельсінських угод (1975 р.), суттєвих змін у державній політиці щодо Церкви не відбулося.

Таким чином, період середини 1960-х – початку 1970-х років в Українській РСР ознаменувався трансформацією, але не відмовою радянської держави від антирелігійної політики. Після провалу жорстких гонінь періоду „відлиги” та усвідомлення того, що масові репресії та публічне знищення храмів лише підривають авторитет самої влади серед населення, партійне керівництво на чолі з Л. Брежнєвим

перейшло до більш прихованої та адміністративно витонченої тактики боротьби з Церквою як інституцією. Усвідомлення неефективності тотальної боротьби з релігією сприяло деякому відходу держави від практики ліквідації культових споруд. Сприятливими чинниками розширення церковної мережі стали певне удосконалення законодавчої бази державно-церковних відносин, незначна активізація процесів реєстрації релігійних громад.

Певні позитивні зміни в ставленні до сакральних споруд, що намітилися в другій половині 1960-х рр., проявилися в активізації роботи по їх виявленню та науковому обстеженню, більш раціональному використанню. Проте, ідеологічні пріоритети держави, залишковий принцип фінансування, відсутність науково обґрунтованої концепції збереження й використання пам'яток призводили до подальших втрат культових споруд у результаті неусвідомлених та навмисних руйнувань. Ситуація ускладнювалася відомчою невпорядкованістю справи збереження історико-культурної спадщини, невизначеністю статусу сакральних пам'яток у радянському суспільстві, відсутністю відповідальності за їх руйнацію. Обмеження, керівне втручання й самоправство партійно-державних функціонерів у релігійній сфері в означений період спричинили безповоротні втрати як у сфері матеріальних, так і духовних надбань України. Радянська держава змінила лише фасад своєї антицерковної політики, перейшовши від терору до адміністративного маніпулювання та ідеологічного витіснення, зберігаючи стратегічну мету – повну ліквідацію чи підпорядкування Церкви інтересам комуністичного режиму.

Список використаних джерел

1. Акименко Ф. Щоб не пізно було реставрувати. Народна творчість та етнографія. 1968. № 1. С. 110.
2. Акуленко В., Максимов В. За принципом європейської спільності: Охорона культурних цінностей у конвенціях Ради Європи. Політика і час. 1999. № 4. С. 44–49.
3. Вечерський В. В. Втрачені святині. Київ : Техніка, 2004. 176 с.
4. Вечерський В. Поминальник української архітектури. Пам'ятки України. 1992. № 2–3. С. 65–69.

5. Воля П. До питання про знищення православних церков Полтавщини. Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. Полтава, 1994. С. 260–261.
6. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. Київ: Техніка, 2004. 176 с.
7. Голодний М. О. Радянське законодавство про релігійні культу. Київ: Політвидав України, 1974. 132 с.
8. Данилюк Ю. З. Державна політика щодо архітектурних пам'яток культового призначення у 60-х роках на Україні. Релігійна традиція в духовному відродженні України. Полтава 1992. С. 119–121.
9. Єленський В. Держава і церква в СРСР : З історії передквітневого двадцятиліття. Людина і світ. 1991. № 2. С. 8–12.
10. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів) / Під ред. Голови секції правової охорони пам'ятників Республіканського правління Товариства О.Н.Якименка. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1970. 464 с.
11. Крук О.І. Державний архітектурно-історичний заповідник „Софійський музей” у збереженні національно-культурних традицій українського народу 50—80-х рр. Наукові записки / Національна академія наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Вип. 9. Київ, 1999. С. 204–207.
12. Лівшиць Ю. Динаміка руйнування печер Святогірського монастиря на Донеччині. Пам'ятки України. 1997. № 1. С. 79–85.
13. Мартирологія українських церков. У 4 т. / Укл.: Осип Зінкевич, Олександр Воронин. Торонто-Балтимор: Смолоскип. Т.1: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. 1987. 1207 с.
14. Нестуля О.О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917-1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі. Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. Філософія. Економіка. Політика. Освіта: Зб. наук. пр. Київ-Полтава: АСМІ, 2000. С. 147–160.

15. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). Частина 4. Київ, 1989. 153 с.
16. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог): В 4-х т. / Редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Киев : Будівельник, 1983–1986. Т. 3: Львовская оласть; Николаевская область; Одесская область; Полтавская область; Ровенская область / Редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др., 1985. 337 с.
17. Пашенко В. О. Часи нові — стратегія стара, або політика партії і держави щодо УПЦ в середині 70-х років. Історична пам'ять. Науковий збірник. 2001. № 1–2. С. 18–38.
18. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України: у 2-х ч. Полтава: Вид-во „Полтава”. Ч. 2. 2001. 736 с.
19. Піскун В. М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х років ХХ ст.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України, Інститут історії України. Київ, 1995. 204 с.
20. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. Київ : Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана. 1992. 1024 с.
21. Рожко В.Є. Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Медіа, 2001. 672 с.
22. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. Хмельницький: Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2000. 266 с.
23. Сообщение постоянной комиссии правления Союза архитекторов СССР содействия охране памятников архитектуры / Под общ. ред. В.Н. Иванова и А. Г. Чинякова. Москва, 1965. 13 с.
24. Українське відродження і національна церква. Львів: Меморіал, 1990. 90 с.
25. Державний архів Львівської області. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 5619. 211 арк.
26. Державний архів Львівської області. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 6050.169 арк.
27. Державний архів Полтавської області. Ф. П-15. Оп. 9. Спр. 93. 140 арк.

28. Державний архів Харківської області. Ф. Р-3858 Оп. 17. Спр. 90. 31 арк.
29. Державний архів Чернівецької області. Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 210. 48 арк.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 42. 181 арк.
31. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 663. 81 арк.
32. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1508. 86 арк.
33. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2673. 67 арк.
34. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3456. 62 арк.
35. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2570. 201 арк.
36. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2571. 138 арк.
37. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2588. 153 арк.
38. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2594. 27 арк.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 157. 37 арк.
40. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 167. 209 арк.
41. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 268. 350 арк.
42. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446. 225 арк.
43. ЦДАВО України. Ф. 4648 Оп. 1. Спр. 447. 190 арк.
44. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 448. 54 арк.
45. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 1. 22 арк.
46. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 3. 207 арк.
47. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 6. 246 арк.
48. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 7. 208 арк.
49. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 33. 120 арк.
50. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 36. 154 арк.
51. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 73. 98 арк.
52. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 83. 170 арк.
53. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 90. 182 арк.
54. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 128. 228 арк.
55. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 255. 266 арк.
56. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 278. 105 арк.
57. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 284. 247 арк.
58. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 285. 168 арк.
59. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 286. 115 арк.

- 60.ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 307. 64 арк.
61.ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 351. 17 арк.
62.ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 352. 174 арк.